

צעדות המוות: רוצחים וקורבנות

דניאל בלטמן

שאלת תחום תקופתו של הפתרון הסופי הנאצי לשאלה היהודית היא אחת הסוגיות השנויות במחלוקת בהיסטוריוגרפיה של תקופת השואה. שורה של היסטוריונים עסקו במחקריהם ברקע האידיאולוגי ובתהליכים הפוליטיים, הצבאיים והבירוקרטיים שהובילו לתחילת מסע הרצח המתוכנן נגד העם היהודי, עם הפלישה הגרמנית לברית המועצות ב-1941. הוויכוח ההיסטוריוגרפי הרחב בנוגע לסוגיה זו והגישות השונות הקיימות במחקר לא ערערו על עצם העובדה, כי מסע ההשמדה ההמוני החל בקיץ-סתיו 1941 וכי הוא קשור קשר בל יינתק עם המלחמה הגרמנית-סובייטית. מצד שני, נשארה בלתי ברורה וללא מחקר יסודי שאלת סיומו של מבצע רצח המוני זה. האם ניתן לראות את סיומו של הפתרון הסופי עם סיום הגירושים מהונגריה, יוון, סלובקיה וצרפת לאושוויץ בקיץ 1944 ועם החלטתו של הימלר על חיסול מתקני ההשמדה באושוויץ בנובמבר אותה שנה? או שמא יש להרחיב את תחום מסע הרצח נגד היהודים גם לתקופה האחרונה של המלחמה, התקופה שבה הוצעו מאות אלפי אסירים, יהודים ושאינם יהודים, ממרכזי ההשמדה וממחנות הריכוז במזרח לשטחו של הרייך? במילים אחרות, האם גם את החודשים האחרונים לקיומו של הרייך השלישי מינואר 1945 ועד הכניעה במאי 1945, שבהם מצאו את מותם אלפי יהודים, ניתן לכלול במסגרת הפריודיזציה של הפתרון הסופי, או שמא רציחתם של המוני האסירים היהודים בדרכי הפינוי והנסיגה של הרייך המתמוטט היא חלק מהכאוס והמהומה ששררו בגרמניה ערב הכניעה?

הנתונים ממקורות גרמניים מלמדים כי בינואר 1945, עם תחילת הפינויים של מחנות הריכוז הגדולים במערב פולין, היו במחנות הריכוז השונים ברחבי הרייך 714,211 אסירים, כ-500 אלף גברים וכ-200 אלף נשים. ההיסטוריון הגרמני מרטין ברושט העריך, כי בתקופת פינוי המחנות בחצי השנה האחרונה למלחמה מצאו את מותם כשליש מבין כ-700 אלף האסירים שהיו בהם בינואר 1945. הערכות אחרות אומדות את מספר הנספים בתקופה האחרונה לקיום המחנות ובתקופת צעדות המוות בכ-50 אחוזים ממספר האסירים. כלומר, בהסתמך על הערכות אלה ניתן לקבוע כי מספר הנספים בפינויים הגדולים של חורף-אביב 1945 נע בין 250 ל-350 אלף אסירים. מובן מאליה כי המספר המדויק של הנספים לא ייודע

לעולם. מסובך עוד יותר לקבוע את מספרם של הנספים היהודים מקרב אסירי המחנות בחודשים אלה.

כל תהליך קבלת ההחלטות בעניין פינוי המחנות היה מורכב, והגורמים העומדים מאחוריו נוקטים בחודשים ההם מדיניות שרבות בה הסתירות הפנימיות. נראה, כי כבר באביב 1944 נתן הימלר את דעתו על המצב הצבאי ההולך ומשתנה במזרח ועל הסכנה הצפויה של נפילת מחנות ריכוז ועבודה לידי הצבא האדום המתקדם. אוסוואלד פוהל, ראש הרשות המרכזית למשק ומינהל של האס-אס, שבו נכלל גם אגף הפיקוח המרכזי של מחנות הריכוז (Amtsgruppe D), מסר במשפטו לאחר המלחמה כי כבר במאוס 1944 העביר לו הימלר הנחיות, שלפיהן במקרה של התקרבות האויב למחנות יש להעביר את כל סמכויות הניהול והביצוע של הפינוי ישירות לראשי האס-אס והמשטרה המחוזיים. הנחיות אלה של הימלר - ככל הידוע ההוראות האופרטיביות הראשונות בעניין פינוי המחנות - לא היו ברורות כלל ועיקר. נראה, כי הימלר העדיף לתת סמכויות אלה בידי אנשים הכפופים לו ישירות, ועליהם הוטל להחליט בשטח כיצד יש לפעול במקרה של סכנת נפילת המחנה על אסיריו בידי כוחות האויב. בשל המרחק ותנאי המלחמה קשה היה להחליט על כך בברלין, וכך נוצר מצב שבו התנאים בשטח הם שקבעו את מציאות הפינוי או הסגרת המחנה על יושביו (או חלק מיושביו) לידי הצבאות המשחררים. נראה אם כן, שכבר באביב-קיץ 1944 התגבשה אצל הימלר החלטה כי אין לאפשר את נפילת אסירי מחנות הריכוז בידי כוחות בעלות הברית, מה גם שהייתה זו הוראתו המפורשת של היטלר.

בעניין היהודים, הייתה מדיניותו של הימלר בתקופה האחרונה למלחמה בלתי עקבית והפכפכה. המסע ומתן שהתנהל בקיץ 1944 בהונגריה והנסיגות השונים להגיע להידברות עם בעלות הברית במערב, תוך שימוש ביהודים כקלף מיקוח, נדונו במחקרים לא מעטים. גם את הפסקת ההשמדה באושוויץ ניתן להסביר על רקע מדיניותו זו של הימלר. השאלה הגדולה היא אם המשחק המדיני שניהל ראש האס-אס השפיע על גורל האסירים בשטח; באיזו מידה היה בכלל קשר בין המגעים הדיפלומטיים השונים עם גורמים יהודיים, שווייציים ושבדיים ובין מציאות הרצח ההמוני שהמשיך להתבצע בדרכי הפינוי של צעדות המוות?

אושוויץ

עם התקרבות הצבא האדום, הוצאו ב-18 בינואר 1945 כ-66 אלף אסירי אושוויץ לצעדת המוות. למעשה, החל פינוי המחנה מיושביו כבר חודשים קודם לפינוי המבוהל של ינואר.

באוגוסט 1944 היו באושוויץ כ-150 אלף אסירים. עד תחילת הפינוי הועברו עשרות אלפי אסירים, במשך כחצי שנה, למחנות ריכוז שונים ולמחנות עבודה הכפופים להם על אדמת גרמניה. תנאי קיומם וסיכויי הישרדותם של האסירים שפנו בתנאי רגיעה יחסיים בסתיו-חורף 1944 היו גבוהים לאין שיעור מאלה של המפונים בינואר 1945. צירוף של נסיבות מיוחדות במינן יצר את העובדה, שבינואר 1945 אחוז ניכר מבין המתפנים בצעדת המוות שיצאה מאושוויץ היו יהודים.

אין זה אפשרי לשחזר את החלוקה המדויקת של האסירים שהתפנו על-פי מוצאם הלאומי, אך יש בידינו נתונים של החלוקה הלאומית של האסירים באושוויץ וו (Monowitz). ב-13 בינואר 1945, כמה ימים לפני תחילת הפינוי, היו במקום 9,806 אסירים, 9,054 מהם יהודים. הרוב המכריע של יהודים אלה היו ממוצא פולני (3,391 אסירים) והונגרי (3,013). במחצית השנייה של 1944 היה אחוז היהודים בקרב אסירי המחנה גבוה לאין שיעור מזה שהיה בשנים קודמות, ובאוגוסט 1944 הגיע - על-פי הערכות מסוימות של המחנתת במחנה - לכ-65 אחוזים מכלל האסירים. מצב זה, שנבע מתוך צרכי העבודה, הוביל לכך שאושוויץ הפך להיות מאגר רב חשיבות לכוח עבודה יהודי (ולא יהודי) שהגיע למחנה והועבר ממנו למתקני עבודה וייצור במחנה עצמו, כמו גם בשטחי גרמניה.

הנה כי כן, צירוף של נסיבות שאינן קשורות בהכרח למדיניות אנטי יהודית יצר מצב שבו ביום הפינוי היוו היהודים את הקבוצה הלאומית הגדולה ביותר במספרה מקרב אסירי המחנה, בערך שני שלישים מכלל האסירים שיצאו לצעדת המוות. הפינוי, שלא הוכן כראוי ונעשה בבהלה ובחיפזון, הביא למותם ולהירצחם של אלפים מבין האסירים שיצאו את שערי אושוויץ ב-18 בינואר 1945. רודולף הס, מפקד אושוויץ עד נובמבר 1943, תלה את האשמה לגבי הפינוי הבהול והבלתי מתוכנן באוזלת ידו של מפקד המחנה האחרון, ריכארד באר. לדבריו, היו בידי באר הוראות מפורשות שניתנו כחודשיים לפני הפינוי להכין את המחנה לקראת ביצועו. אולם בבוא יום הפינוי התברר, כי לא נעשה הרבה. להערכת הס, זו היתה הסיבה העיקרית לתמותה הרבה תוך כדי הפינוי ולתנאים הנוראים ששררו במהלכו.

לא כאן המקום לעמוד בהרחבה על דרכי הפינוי השונות ומחנות היעד אליהם הגיעו מפוני אושוויץ ותת המחנות שלו. מאמצע ינואר 1945 הועברו עשרות אלפי אסירים מערבה, מתת מחנות רבים ובמסלולי פינוי שונים. הדבר נבדק והופיע בפרסומים שהוציא צוות המחקר של המוזיאון הלאומי באושוויץ. בעדויות הרבות המצויות בארכיון יד ושם ובארכיונים אחרים בולטת בתיאורי הניצולים חווית הפינוי הקשה, שפעמים רבות עולה בזוועה שבה על הסבל והמצוקה שידעו בתקופת היותם אסירים במחנה. באחת העדויות תיאר יצחק גרובובסקי, אסיר בבירקנאו, את יחסם של מלווי השיירות לאסירים:

"אנחנו הולכים ומשני עברינו אנשי אס-אס עם הרובים, ומי שהיה צריך לעשות את צרכיו היה צריך לצאת מהשורה ולהתיישב לרגע לצדי הכביש שם על יד התעלה, לעשות צרכיו ומיד לחזור לאותו מקום איפה שהיה. זאת אומרת, זה היה צריך לקחת דקה או שתיים, לא יותר כדי שיספיק לרוץ ולהתייצב שם שוב באותה שורה עם אותם אנשים שהלכו, מכיוון שהשורות היו צריכות להיות מסודרות בחמישיות. וככה זה היה, ומי שהשתתף ולא חזר מהר מאוד, ירו בו. והייתה ירייה ועוד ירייה, ממש יריות, ירו כמו בכלבים שוטים. ואת זה לא ראינו עד עכשיו דבר כזה, ראינו תליות וראינו כל מיני דברים על איזו עבירה שעשו אנשים כביכול. אבל פה ראינו שהאנשים הם פשוט הפקר לגמרי, לא שמים לב ויורים על ימין ועל שמאל בלי להתחשב בשום דבר. ואנחנו ראינו את הדם הזה על השלג הלבן הזה, והלכנו הלאה".

תיאורים אלה, במיוחד תיאורי היחס הרצחני שגילו מלווי השיירות לאסירים הצועדים, מטילים צל כבד על הערכותיו של הס, כי חוסר תכנון ראוי הוא שהיה הגורם לתמותה ההמונית ולזוועה שהתרחשה במהלך הפינוי. הגורם המרכזי שחרץ את גורלם של האסירים היה יחסם הברוטלי של השומרים, הגרמנים והאחרים, שליוו את הצועדים. עובדת היותם מופקדים על אסירים שברובם יהודים ויתרם פולנים או רוסים, שממילא לא נחשבו בעיניהם כראויים להישאר בחיים, יצרה את התנאים לרצח. הקשיים שנלוו למסע הפינוי, כגון מזג האוויר, המחסור במזון והיעדר תכנון מדוקדק של מועדי הפינוי ויעדיו, רק הקלו על ביצוע הרצח ההמוני.

מחנות המשנה של שטוטהוף

פינוי נוסף, מכמה תת מחנות של שטוטהוף, שהתרחש בסמוך למועד פינוי של אושוויץ, שופך אף הוא אור על הנסיבות המיוחדות שבהן נמצאו האסירים היהודים בעת התרחשותו. בניגוד לפינוי אושוויץ, ההכנות לפינוי המחנה הראשי של שטוטהוף עלו על סדר היום כבר באביב 1944, לנוכח התקדמותו של הצבא האדום. מפקד המחנה, פאול ורנר הופה, מסר בתצהיר לאחר המלחמה כי התקיימו בעניין זה שיחות בין ראשי האס-אס במחוז, ולתוכניות הפינוי היו שותפים בכירים באס-אס, כולל אוסוואלד פוהל. עם האופנסיבה הרוסית בינואר 1945 הוצאה פקודת פינוי מסודרת למחנה. במקביל, החל גם הפינוי משורה של תת מחנות במחוז קניגסברג שבהם היו היהודים רוב מוחלט בקרב האסירים. כפי שהתרחש באושוויץ, גם בשטוטהוף ובתת המחנות שלו גדל מאוד מספר היהודים באביב-קיץ 1944. עשרות אלפי אסירים, רובם נשים, הגיעו למחנה ולתת המחנות והפכו את היהודים לקבוצה הלאומית

הגדולה ביותר בין האסירים. על-פי הנתונים הקיימים, הגיע מספר היהודים ברשת מחנות שטוטהוף ערב הפינוי לכ-32 אלף, מתוך כ-47 אלף האסירים במחנה הראשי ובתת המחנות.

פקודת הפינוי שהוציא הופה היא היחידה הנוגעת לפינוי מחנות הריכוז הגדולים המצויה בידינו והמפרטת במדויק את תהליך הפינוי של אסירי המחנה. היא נושאת את התאריך 25 בינואר 1945. ההוראה מציינת את מסלול הפינוי, את מספר המלווים וצידום, את הצורה שבה ימוקמו האסירים במשך הצעדה ואת אמצעי הביטחון שיש לנקוט במהלך הפינוי. יש בהוראה גם הנחיה ברורה כיצד לנהוג בכושלים ובאסירים שאינם יכולים להמשיך במסע הפינוי: יש לקחתם לסוף הצועדים ושם יש לירות בהם ולדאוג לקבורתם. בכל הפקודה אין אזכור כלשהו של יחס מיוחד כלפי האסירים היהודים. יתרה מזו, עם חלוקת קבוצות המפונים שולבו הגברים היהודים מבין האסירים בקבוצות משותפות עם אסירים בני לאומים אחרים, ללא כל הבחנה.

בין ההוראות שהוציא הופה למציאות שהתרחשה בעת פינוי מחנות היהודים באזור קניגסברג לא ניתן למצוא כל קשר. מחנות אלה החלו להתפנות סביב 15 בינואר 1945. כבר בראשית הפינוי התרחש רצח המוני של האסירים. הערכות של ניצולים ספורים שניצלו מרצח זה אומדות את מספר הנרצחים בדרך מקניגסברג לעיירה פאלמינקן בכ-2,000 עד 2,500. האירוע הרצחני הידוע מצעדת מוות זו הוא הטבח שביצעו הגרמנים בשרידי האסירים בסמוך לעיירה זו.

שיאו של מסע הרצח הגיע בליל 31 בינואר 1945. כ-2,500 אסירים (רובן ככולן נשים) הוצאו ממחסן בית החרושת הנטוש שבו שוכנו כשהגיעו לעיירה והוצעדו לאורך חוף הים. לאחר זמן קצר החלו הגרמנים לירות אש מקלעים על ההולכים. מספר ניצולים מטבח מאורגן זה לא ברור, וכנראה לא ייודע לעולם. ככל הנראה הצליחו כ-200 אסירות, רובן פצועות, להימלט בחסות החשיכה ולמצוא מסתור בעיירה או בכפרים סמוכים לה.

רצח האסירות היהודיות בפאלמינקן מעלה סימני שאלה לא מעטים. מחומר העדויות עולה בבירור, כי היה זה מבצע רצח מתוכנן היטב לפרטיו. הוא עומד בסתירה לכל הוראות פינוי המחנה כפי שהתגבשו והועברו בידי הגורמים שלקחו חלק בתכנונו וביצעו. נראה אפוא, כי כמה גורמים השפיעו על האחראים על הובלת האסירים היהודים ממחנות קטנים אלה: בראש ובראשונה העובדה, כי לאחראים על האסירים היהודים לא היה ברור לחלוטין מה עליהם לעשות בקבוצה כה גדולה של נשים תשושות שזה מכבר איבדו את יכולת העבודה שלהן. במציאות של צורך בפינוי מהיר, לנוכח הסכנה כי האזור יפול בידי הצבא האדום והחשש להיתקע בדרכים עם אלפי יהודים, המוצא המתקבל על הדעת היה להיפטר מיהודים אלה

מהר ככל שניתן. במצב שבו לא ניתן לקבל הוראות מפורשות מהגורמים האחראים, קרי מפקדת המחנה, לא היה גם כל מחסום מנהלי שיכול היה לעצור את רצח אלפי האסירים היהודים.

ניתוח האירועים שהובילו לרצח אלפי האסירים היהודים במקום מביא למסקנה, כי גורמים מקומיים בדרגים נמוכים הם שחרצו את גורלן של אלפי האסירות היהודיות ברגע האחרון שלפני השחרור. אנשי אס-אס זוטרים וכוחות עזר אחרים המשיכו לפעול בתוך המסגרת הידועה להם, שאותה הכירו מקרוב לאורך שנות המלחמה. תנאי החזית המתקרבת והעדר הנחיות ברורות מה יש לעשות באותם יהודים רק דחפו אותם לקבל החלטה, שמבחינתם היה אך טבעי לקבלה.

בוכנוואלד

ההתרחשויות מסביב לפרשת פיניו החלקי של בוכנוואלד בראשית אפריל 1945 מעוררות פעם נוספת את השאלה שהצבנו במרכז דיוננו כאן: שאלת מעמדם וגורלם הייחודי של היהודים ברקע הקריטי של קבלת ההחלטה על פיניו אסירי המחנה. המקרה של בוכנוואלד שונה בנסיבותיו מהפינויים של אושוויץ או שטוטהוף. מדובר במחנה ריכוז מרכזי במרכז גרמניה, באפריל 1945, כאשר ברור לעין כל כי שאלת המפלה הסופית היא עניין של שבועות ספורים. להחלטה על פיניו המחנה או הסגרתו בשלמותו לידי האמריקאים הייתה משמעות מיוחדת בכל הקשור למאמציו של הימלר לשמור על ערוצי תקשורת עם גורמים במערב. היהודים היוו בעניין זה קלף מיקוח חשוב.

בין אם התכוון הימלר מלכתחילה להשאיר את אסירי בוכנוואלד במחנה ולהעבירו ללא פגע לידי הצבא האמריקאי, או שוכנע לעשות כן בידי אוסוואלד פוהל (כפי שטען זה לאחר המלחמה), המידע שהיה בידי המחנתרת הפוליטית במחנה היה כי אכן אין כוונה לפנות את האסירים וכי המחנה יועבר בשלמותו לאמריקאים. על-פי כמה עדויות, הגיע מידע זה ב-1 וב-2 באפריל לגורמים במחתרת דרך בכירים במפקדת המחנה. ואולם בשבוע הראשון של אפריל 1945 מחזקים האירועים בבוכנוואלד את ההנחה כי את גורלם של האסירים חרצו החלטות שקיבלו גורמים מקומיים - ולא הוראות שהגיעו מידי ראש האס-אס.

ב-6 באפריל קיבל הרמן פיסטר, מפקד בוכנוואלד, הוראה כי על אסירי המחנה להתפנות נוכח הסכנה לנפילתו בידי האמריקאים. ההנחה הייתה, כי הימלר עמד מאחורי ההוראה

שיצאה משרדו של הגאולייטר של תורניגיה פריץ זאוקל. ואולם מדיניותו של הימלר הייתה בתקופה זו הפוכה לחלוטין.

ב-7 באפריל 1945 הבריק פיטר לריכארד גלוקס, שעמד בראש הפיקוח על מחנות הריכוז ברשות המרכזית למשק ומינהל של האס-אס, כי בהתאם להנחיות שקיבל מפיקוד האס-אס בוויימאר, פינוי המחנה יחל בבוקר 7 באפריל 1945. הוא מסר כי מספר האסירים במחנה עומד על 48 אלף וביקש הנחיות לאן יש להעבירם. בו ביום החזיר לו גלוקס מברק שבו הורה לו לפנות 20 אלף אסירים לפלוסנבורג ו-1,500 לדכאו.

כבר בפברואר 1945 החלו לפנות תת מחנות של בוכנוואלד, לנוכח התקדמות הצבא האמריקאי. אלפי אסירים זרמו למחנה הראשי, תהליך שנמשך עד 10 באפריל 1945, יום לפני שחרור המחנה. העברת אסירים מתת המחנות למחנה הראשי, שלוותה במעשי רצח אכזריים, יחד עם הגעתם של אלפי אסירים מפונים ממחנות הריכוז בפולין, הביאה לכך שבראשית אפריל 1945 היו במחנה יותר מ-80 אלף אסירים. ואולם, בניגוד להוראות שהגיעו בעניין הפינוי באפריל 1945, החלו לפנות את היהודים מבוכנוואלד כמה ימים לפני שהתקבלו הוראות מפורשות על פינוי המחנה, בשעה שנראה אפילו לפיקוד המקומי כי המחנה יוסגר בשלמותו ללא פינוי האסירים.

אלפי יהודים הגיעו לבוכנוואלד בסוף 1944, ומספרם ב-30 בדצמבר אותה שנה עמד על כ-15 אלף. רובם ככולם היו ממפוני מחנות הריכוז במזרח. הם היו מרוכזים בנפרד וכמעט שלא היה קשר בינם ובין האסירים האחרים, להוציא קבוצות קטנות של אסירים שהסתירו את מוצאם היהודי והצליחו להיכנס ל"בלוקים" של אסירים בני לאומים אחרים. ב-4 באפריל נקראו כל אסירי המחנה היהודי להתייצב לקראת פינוי, והשמועה אמרה כי הם אמורים להיות מועברים למחנה אחר לקראת העברתם לארצות נייטרליות. הריכוז נתקל בקשיים בשל תגובתם של האסירים, שניסו להסתתר ככל שיכלו משום שהעריכו כי הפינוי הנפרד של היהודים פירושו אחד - הוצאתם מן המחנה זמן קצר לפני השחרור כדי לרוצחם. עד לתחילת הפינוי הכללי הוציאו מבוכנוואלד כ-3,000 אסירים יהודים, וקבוצות נוספות פונו גם במהלכו.

פינוי האסירים היהודים עוד טרם התקבלה ההוראה לפנות את אסירי המחנה והפרדתם מיתר האסירים לא נבעו מרצון לרוצחם בטרם השחרור. רבים מהאסירים היהודים הובלו דרומה לכיוון טרזיינשטאט. המחנה היהודי בצ'כיה היה בחודשים האחרונים למלחמה מחנה קליטה של אלפי אסירים יהודים, שנועדו להיות בני ערובה במסגרת המשא ומתן שנוהל בין הימלר ואנשיו ובין גורמים שונים במערב. ואולם המציאות שנוצרה במהלך פינוי האסירים היהודים הייתה שונה לחלוטין.

יחיאל מאפה, יהודי פולני שהגיע לבוכנוואלד בינואר 1945, היה בקבוצת אסירים של כ- 2,000 יהודים שפונתה מהמחנה בראשית אפריל 1945. האסירים צעדו לכיוון ויימאר, שם הועלו על קרונות רכבת בדרך לטרזיינשטאט. לאחר מסע שנמשך כ-12 יום, במהלכו הופצצו כמה פעמים בידי מטוסים אמריקאים, שרדו עם הגיעם ליעדם כ-300 מבין ה-2000 שיצאו. מרדכי שדמי מריגה, שהגיע לבוכנוואלד משטוטהוף, היה בקבוצה של כ-800 אסירים יהודים שפונתה מהמחנה, הועלתה על קרונות משא פתוחים והוסעה דרומה. אף הם סבלו הפצצות במהלך הפינוי, ואת הימים האחרונים לפני הגיעם לטרזיינשטאט עשו ברגל. כך תיאר את יחס המלווים הגרמנים לאסירים בימים האחרונים של צעדת המוות:

"הלכנו מספר ימים כהולכים לאבדון, בלי אוכל ורצוצים בכבישי חבל הסודטים. יום יום היו נופלים אנשים על הכביש והיינו משאירים אותם. הד היריות שנשמע אחר-כך היה פסק דין במקום. הרבה חברים שהלכו על ידי היו אומרים לי, מרדכי, אין כבר כוח. בעצמי צל אדם, הייתי מעודד אותם... היו שותים כל-כך הרבה מים שהיו מקבלים שלשולים ומבקשים רשות לעשות צרכיהם בצדי הדרך. היו יושבים קצת יותר מדי, היו ניגשים הגרמנים עם אקדח ויורים בראשם. מתוך 800 איש שיצאו הגיעו בין 200 ל-250 איש לטרזיינשטאט".

אלפי אסירים פונו מבוכנוואלד ותת המחנות שלו במחצית הראשונה של אפריל 1945. החוקרת הגרמנייה כריסטין שפר מצאה כי בצעדות המוות מתת המחנות של בוכנוואלד מצאו את מותם בין 13 ל-15 אלף אסירים. בפינוי של המחנה הראשי, להערכתה, מתו כ-8000 אסירים. כמה מהם היו יהודים? קשה לקבוע את המספר המדויק, אך אין ספק שהתנאים המיוחדים של בוכנוואלד הביאו גם במקרה זה לאחוז הגבוה של אסירים יהודים שמצאו את מותם ברגעים האחרונים שלפני השחרור.

צעדות המוות והפתרון הסופי

דניאל יוגה גולדהאגן קבע בספרו *תליינו מרצון של היטלר - גרמנים רגילים והשואה*, כי צעדות המוות הן הוכחה נוספת לשאיפתם החסלנית והרצחנית של הגרמנים לפתרון השאלה היהודית. הנה, עד הרגעים האחרונים למלחמה, כאשר ברור היה כי התבוסה בלתי נמנעת, המשיכו שומרי המחנות ומלווי השיירות לרצוח את האסירים היהודים שתחת אחריותם, למרות שיכולים היו להניח להם ללכת ולהימלט על נפשם. מסקנתו היא כי בחודשים ההם ניסו הגרמנים לסיים את מה שהחלו בו בשנים הקודמות במחנות הריכוז וההשמדה, קרי חיסולו המוחלט של העם היהודי.

מסקנות אלה פסקניות וחד משמעיות יתר על המידה; התמונה ההיסטורית מורכבת הרבה יותר. ראשית, משום שבין מלווי השיירות ורוצחי האסירים בחודשי הפינוי רבו אלה שלא היו כלל גרמנים. היו בהם אוקראינים, רומנים ובני עמים אחרים שהתגייסו לאס-אס. יתרה מזאת, ידוע כי בפעמים רבות דווקא אנשי האס-אס האוקראינים היו אלה שעסקו ברצח האסירים יותר משומרים אחרים. שנית, לא פעם אחת נסו השומרים ומלווי השיירות על נפשם והשאירו את האסירים שתחת פיקוחם חופשיים לנפשם. ושלישית, אין לשכוח בשום פנים כי במרבית המקרים הידועים לנו על פינוי אסירי מחנות הריכוז לא נעשתה כל הפרדה בין יהודים לבין לא יהודים. רבים היו הקורבנות מבין האסירים הרוסים, הפולנים, הגרמנים ובני עמים אחרים.

פינויים של אסירים, יהודים ושאינם יהודים, בצעדות מוות אינו תופעה שהחלה עם פינוי אושוויץ בינואר 1945, ואינו קשור רק בפינוי מחנות הריכוז הגדולים בשלהי המלחמה. אירועים אלה התרחשו עוד קודם לכן ובמקומות שונים, דוגמת פינוי כ-6000 האסירים היהודים בספטמבר 1944 ממחנות העבודה באזור בורשב ביוגוסלביה, שבו נרצחו אלפי יהודים, או צעדות המוות של יהודי בודפשט ממחנות הגבול האוסטרי-הונגרי למאטהאוזן במארס 1945, שבהן מצאו את מותם עשרות אלפי יהודים. רציחות אלה היו בדרך-כלל תוצר של נסיבות מקומיות, ומאחוריהן עמדו החלטות של גורמים שונים שהעובדים היהודים במחנות שפוננו היו תחת אחריותם. כל הוראה כוללת לרצח יהודים אלה לא הועברה בידי גורמים שהטיפול בשאלה היהודית היה בתחום אחריותם.

בתקופה האחרונה למלחמה, ובגלל הפינייים וצעדות המוות שהחל עם פינוי אושוויץ, שונה מעט התמונה. הימלר היה לכוד בתקופה זו בשאיפותיו לנהל מדיניות נפרדת ועצמאית מזו שהכתיב הפיהרר, ועניין שמירתם של אסירי המחנות כבני ערובה במשא ומתן שניהל היה בעל חשיבות מרכזית. ברור, כי פינוי המחנות לא היה החלטה שהתקבלה בידי דרגים מקומיים. היא התקבלה בידי הדרגים הבכירים ביותר בגרמניה הנאצית, ככל הנראה היטלר עצמו ובוודאי הימלר. מדיניותו ההפכפכה של הימלר בעניין אינה מאפשרת קבלת תמונה ברורה די צורכה לגבי הגורם המכריע שעמד מאחורי ההחלטה על הפינויים, והדברים צריכים להיבדק בקפדנות לגבי כל מחנה וכל אזור שבו יצאו האסירים לצעדות המוות.

שאלת האחריות לרציחתם של מאות אלפי האסירים בחודשים האחרונים למלחמה עלתה לדין גם במשפטי נירנברג. בין אם היה זה הימלר, ארנסט קלטרברונר (ראש המשרד המרכזי לביטחון הרייך) או כל גורם אחר בצמרת האס-אס, כלל לא ברור אם ניתנו הנחיות מפורשות לרצוח את האסירים. ואולם לא בכירים אלה הם שקבעו בחודשי הכאוס וההתמוטטות של אביב 1945 את האירועים כפי שהתרחשו בשטח. היו אלה דרגים

מקומיים, בדרך-כלל מלווי השיירות עצמם, שחרצו את גורלם של אלפי האסירים שהוצעדו בדרכים ליעדים בלתי ברורים וללא אמצעי קיום מינימליים.

את השוני שהיה קיים בין האסירים היהודים לאסירים האחרים יש לראות בצירוף הנסיבות שהביא בראשית 1945 למצב שבו היו נתונים היהודים ששרדו במחנות הריכוז השונים. היו אלה יהודים ששרדו את ההשמדה לא משום שהוחלט על הפסקתה מנימוקים עקרוניים, אלא משום שצורכי המשק המלחמתי יצרו את התנאים לכך. בשלבים האחרונים למלחמה הם היו בבחינת בני ערובה למטרות בעלות אופי מדיני. ואולם במהלך הפינוי וצעדות המוות, כאשר מלווי השיירות היו נתונים ללחצי הנסיגה המבוהלת, לא הייתה כל רלבנטיות לאילוצים אלה. הם מצאו עצמם מופקדים על הובלתם של אלפי אסירים, רובם ככולם יסודות פליליים וא-סוציאליים, שמלכתחילה זכות קיומם והשארתם בחיים הייתה מוטלת בספק. העובדה כי בקרבם בלטה נוכחותם של היהודים רק הקלה על קבלת ההחלטה לחסל רבים מהם בתנאי המצוקה והקושי של הפינוי.

הפינויים מאושוויץ, שטוטהוף ובוכנוואלד שופכים, כל אחד על-פי אופיו ותנאיו, אור על גורלם של האסירים היהודים. הנה כי כן, המשיכו להתקיים גם בתקופה האחרונה למלחמה מרכיבים אידיאולוגיים ובירוקרטיים שיצרו את השונות בין האסירים היהודים לבין הלא יהודים. למרות שלא הייתה החלטה מפורשת לחסלם, הרי התנאים המיוחדים הם היוצרים את נקודות החיבור בין התקופה האחרונה למלחמה לשנות ההשמדה המתוכננת והשיטתית שקדמו לה. כאמור, מספר הנספים היהודים בחודשים האחרונים למלחמה לא ייודע לעולם. בזהירות רבה ניתן להעריך את מספר האסירים היהודים שנרצחו במהלך צעדות המוות בכ- 60 עד 150 אלף.

מן האמור כאן אין להסיק מסקנות בדבר יכולתם הגבוהה של אסירים בני לאומים אחרים להינצל בתקופה שבה פונו מאות אלפי אסירים בצעדות המוות. גורל האסירים בשיירות הפינוי לא הבחין בין אסיר יהודי, פולני, רוסי או גרמני. כאשר מדובר בתקופה כה בלתי יציבה, שבה התמוטטו מערכות השלטון וסדר קבלת הפקודות היה חסר כל ארגון, יש צורך בבחינה קפדנית של האירועים בכל מחנה לגופו. רק בדיקה יסודית והבנת התנאים המיוחדים ששררו בכל מחנה בשעת קבלת ההחלטה על פינוי או השארתו במקומו והסגרתו לידי הצבאות המשחררים כמו גם האירועים שהתרחשו בשעת הפינוי עצמו, יוכלו לתת תמונה מדויקת ונכונה של ממדי מבצע הרצח ההמוני שהתרחש בשעותיו האחרונות של הרייך השלישי.

מקור: בשביל הזיכרון, 23, 1997. עמ' 16-22.